

השימוש בהומור כאמצעי הישרדות בעולם החרדי על-פי הרומן 'ציפור ישנה' של יוכבד רייזמן

ד"ר עופרה מצוב כהן*

תקציר

מאמר זה יבקש לחשוף את ההומור בעולמה של הגיבורה ברומן **ציפור ישנה**, ציפורה, המכונה בשם החיבה פייגי, בחורה דתית מהחברה החרדית, וכן את דרכי ההבעה ההומוריסטיות שבהם היא נוקטת כדי לשרוד בחברה זו על פי התנאים המוכתבים בחלקם על ידה. כל זאת, לאחר שחתנה המיועד יוחנן אינו מגיע לטקס חופתם ובכך ממיט עליה ועל משפחתה בושה וחרפה. בלבה של פייגי גומלת ההחלטה להעמיד פני צמח וממקום משכבה הפסיבי, בחדרה אשר בבית הוריה, היא מגוללת בהומור את סיפור חייה וסיפור חייהם של הסובבים אותה. אמה, מרים יעקובוביץ', היא המטפלת בבתה ציפורה במשך עשרים שנה תמימות עד למפנה המפתיע המתרחש בסופה של העלילה שצחוק מר ועצב משמשים בו בערבוביה.

הרומן מתאר דמויות שונות הפועלות בסביבתה של הגיבורה המציגות כל אחת בדרכה, חלק מהחברה החרדית המתנהלת על פי נורמות נוקשות ומוכתבות. עולם בדיוני מתואר באמצעי עיצוב הומוריסטיים שונים, מהם מעוררי צחוק ומהם מעוררי מחשבה. לדעת חוקרי הומור, ההומור הוא כלי חיוני והכרחי בהישרדותו של האדם ומעניק לו ויטליות וכוח להמשך תפקודו. המחקר מבקש לבחון את ההומור שמייצרת הגיבורה ואת משמעויותיו בעצם מעשה השכיבה במיטה כצמח, את האפיונים ההומוריסטיים כפי שהם באים לידי ביטוי בעולמה, המסייעים לה להישאר נטועה במרחב הפסיבי. כן ייבדקו מאפיינים הומוריסטיים בעולמה של אמה המטפלת בה, מרים יעקובוביץ'. פייגי ומרים משתייכות לחברה החרדית שמתקיימת בתוך החברה הישראלית המתוארת ברומן בבחינת "צבת בצבת עשויה", ולפיכך ייבדקו אף מאפיינים הומוריסטיים במרחב החרדי, זאת לעומת מאפיינים הומוריסטיים בחברה הישראלית כפי שהיא מתוארת בטקסט הבדיוני.

מילות מפתח: הומור, אירוניה דרמטית, דמות גיבור, דמות סטריאוטיפית.

* ד"ר עופרה מצוב-כהן, חוקרת ספרות, המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל

ofmc45@gmail.com

א. מבוא

הרומן **ציפור ישנה**¹ של יוכבד רייזמן עוקב אחר עולמה של ציפורה, המכונה על ידי בני משפחתה ומכריה בשם החיבה פייגי, בחורה צעירה בת הקהילה החרדית המתגוררת במרכז הארץ. לאחר שחתנה המיועד יוחנן, אינו מגיע לטקס חופתם וממייט בכך בושה וחרפה עליה ועל משפחתה, היא מחליטה להעמיד פני צמח. פייגי מחליטה להתמיד בהעמדת הפנים לאחר שנודע לה כי הטיפול בה על ידי אמה האלמנה מרים יעקובוביץ', מעניק לה תוכן וטעם וכי אמה היא שחבלה בשידוכין עם יוחנן. לפיכך, פייגי מחליטה לאפשר לה את הטיפול המסור בה ולא לחשוף בפניה את העמדת הפנים כצמח. ממקום משכבה המדומה והפסיבי, בחדרה אשר בבית הוריה, מגוללת פייגי את סיפור חייה ובמקביל צופה בהווי חייהן של הדמויות הסובבות אותה. בעוד שלאורך שעות היום היא מעמידה פני 'צמח', בשעות הלילה היא ערנית ופעילה; היא קמה בהיחבא ממיטת חוליה, לעיתים מתגנבת מהבית כדי להיפגש עם אנשים שאותם שכרה כדי שיבצעו עבורה מטלות שונות.

רגע הגילוי של מצבה אינו מתוכנן כמו העמדת הפנים רבת השנים; האם מגיעה לביתה לאחר שהחליטה ברגע האחרון לבטל טיסה לחוץ לארץ ובקשה לרדת מהמטוס. פייגי נמצאת באותה עת לבדה בבית, לבושה בשמלת כלולותיה ומתכננת לשתות ארבעים ושניים כדורי נומבון שהמיסה בכוס מיץ תפוזים, אלא שהאם שנכנסה הביתה מבקשת להרוות את צימאונה ולוגמת את כוס המשקה. היא משתאה לנוכח הנס שמתרחש לנגד עיניה; בתה פייגי לבושה בשמלת כלה, מתנועעת ומדברת. רגע הגילוי מלווה בשיחה נוקבת בין השתיים עד לנפילתה של האם לרצפה המבשרת את מותה. פייגי חסרת אונים לנוכח האסון, כורעת בוכייה ליד אמא, מבקשת את סליחתה.

עד כה זכה רומן זה להתייחסות המחקר בהיבט הספרותי-פמיניסטי. יעל פלדמן מזכירה את הרומן במחקרה על עיצוב הקשר שבין בת ואם ביצירתן של סופרות ישראליות. פלדמן מציינת כי הרומן **ציפור ישנה** הוא אחד מרבים שהציפו כלשונה, את הספרות הישראלית בשנות התשעים של המאה ה-20 ועוסקים בעיצוב היחסים שבין אם ובת "ברמות שונות של תכחום". נושא זה עמד לדעתה במרכז השיח הספרותי פמיניסטי.² גם מירה צ'שליר עומדת על יחסי האם ובתה ועל התובנות שמתגבשות בקרבה של פייגי במהלך מחלתה המדומה. לטענתה, מתרחש שינוי לאחר קריאתה של פייגי ביומנה של אחייניתה שולי שבו נכתב כי הכול סבורים שהיא חולת נפש ופוגעת בשידוכין של הדור הבא במשפחה.³ המחקר הנוכחי מתייחס להומור שגודש את הטקסט מתחילתו ועד לסופו המר ונראה כי הדיון בו עשוי להרחיב את המשמעויות הגלומות בו.

אחת ההגדרות של ההומור גורסת כי זו התבדחות מתוחכמת, "נטולת ארס, שמקורה בתפיסה אנושית חיובית ובעמדה קונסטרוקטיבית כלפי הדמות או הסיטואציה. מגמתו של ההומור הוא לעורר צחוק של טוב-לב ולבקר כדי לתקן."⁴ הגדרה אחרת מתחום הפילוסופיה מתייחסת למושג "אי הלימה" שעשוי להבהיר את האופן שבו נוצר ההומור: "קשר המאחד שני אספקטים או יותר שמעצם טיבם אינם ניתנים לאיחוד." אי הלימה עשוי להיות בין המופשט לגשמי, בין העיקר לטפל, בין החי לאוטומט, בין תביעות המציאות לעקרון העונג.⁵ ההגדרה הפילוסופית מציעה כי ההומור עשוי להיות חתרני ובעל כוונה שונה מזו הנראית למראית עין.

לשאלת מהותו של הקומי טוען הנרי ברגסון כי "אין קומי אלא בדברים שהם אנושיים על-פי מהותם." כך למשל, נצחק למראה תמונת נוף אנושית, לחפץ שעוצב על ידי בני אדם, למראה של בעל חיים המעורר דמיון להבעה אנושית.⁶ כתנאי למצב הקומי, המעורר צחוק בלב כל איש, מציין ברגסון את "חוסר הרגישות המלווה את הצחוק".⁷ נראה שחוסר הרגישות עשוי לאפשר יצירתם

של מצבים מורכבים, שהם אמנם מושתתים על הומור אך נושאים בחובם בנוסף, בגלוי או באופן חתרני, שכבות נוספות, מהן אירוניות, מהן לעגניות וסאטיריות.

חוקר ההומור אריה סובר מעמיד ביסוד הנחתו את אלמנט הזמן כמרכיב משמעותי בהבנת ההומור. "פעולה שתיעשה מתחת למינימום או מעל למקסימום של טווח הזמן המודלי תהפוך ליוצאת דופן ומכאן יש לה פוטנציאל להפוך למצב קומי."⁸ לטענתו, ההומור הוא כלי חיוני בקיומה של חברה האנושית באשר היא, ההומור מסייע להגדיר "...את גבולות הנורמות שלה", הוא כלי תקשורתי המאפשר העברת מסרים בין חברי הקהילה, מסייע לגיבושה של החברה ומשמש מסד לשמירה על שפיות הדעת של היחיד.⁹

חוקרת הסאטירה שלומית ברנהולץ רואה בהומור כלי ראשון במעלה לעניין הביקורת החברתית ועומדת על מטרותיו השונות של ההומור. באשר לטקסט הספרותי היא מציינת כי על מנת שמחבר יוכל להעמיד לבחינה מחודשת מספר ערכים חברתיים ומוסריים "חייב להופיע אלמנט אירוני ביצירה". האירוניה מאפשרת ליוצר להגיע להבנה בינו לבין הקורא, הוא נוטע בקורא "תחושה של שותף פעיל, כביכול, בהיווצרות היצירה, שותף העומד בצד אחד של המתרס יחד עם הסטיריקן".¹⁰ יוצא כי, מן המרחב המשותף לסופר ולקהלו ניתנת ליוצר חרות אופטימלית להצליף במציאות על כל ייצוגיה. משמע, זו עשויה להיות מכוונת אל הנמענים; אל קהל הקוראים עצמו, כחלק מן החברה שאותה הוא מבקר.

העיצוב הסאטירי נובע לטענת ברנהולץ כאשר המבקר איננו שבע-רצון מערכים מוסריים המתקיימים במציאות. ביצירה הבדיונית יש באפשרותו של היוצר לתאר עימות בין הערכים הפגומים הקיימים במציאות לבין הערכים הרצויים, אלו האידיאליים.¹¹

גם עזריאל אוכמני מציין עמדה דומה הרואה בסאטירה ערך קונסטרוקטיבי השואף לצחוק כדי לגרום לשינוי במצב מעוות או בלתי תקין. לדעתו ניזונה הסאטירה "מאמונה שאפשר לתקן ולשנות"¹² וכי "לעגה אינו תכלית לעצמה...אלא מתוך עימותה עם מציאות אחרת, נרצית".¹³ לכך ניתן להוסיף את הפגיעה ב'כלל הכנות הפרגמטי', שמציין הברקייט (Haverkate), כתנאי הכרחי לאירוניה. גליה הירש, העוסקת בחקר התרגום, סבורה שהברקייט "מוצא בכל פעולות הדיבור האירוניות מניפולציה של תנאי הכנות, ולכן הוא רואה בהפרה כזו תנאי הכרחי לאירוניה".¹⁴ הירש עורכת אבחנה בין הומור לאירוניה ולטענתה, מקובל במחקר לכרוך את שתי התופעות הללו זו בזו, ושתייהן יכולות לבוא לידי ביטוי בסיטואציה לשונית אחת. להומור ולאירוניה תכונות משותפות, קונפליקט או מקריות, ציפיות המופרות "על ידי 'טוויסט' או הפתעה מסוימת".¹⁵ המבוא התיאורטי יסייע לבחון להלן אפיונים ההומוריסטיים בעולמה של הגיבורה, פייגי, בעולמה של אמה של הגיבורה, מרים יעקובוביץ' ובחברה החרדית המתוארת ברומן.

ב. אפיונים הומוריסטיים בעולמה של פייגי

ב.1. מעמדה ככלה בחברה החרדית

סיפורה של פייגי מוצג כאמור, מנקודת מבטה, עם הפרת מעמדה ככלה באופן בוטה ופתאומי. זה מביא אותה לבחון מחדש נורמות חברתיות הנחשבות מקודשות בחברה החרדית. מטקס נישואיה, המקודש והמחייב, נעדר החתן מהאירוע ולאחר המתנה ארוכה של האורחים מתבטל הטקס ובהוראת הכלה הם מוזמנים לסעוד את לבם וללכת לדרכם. הטקס הנחשב בחברה המערבית,

האורתודוכסית והחילונית כאחת, לנשגב ולמקודש, מונמדך עד כדי תחושות של השפלה ובושה כללה שהמתינה אך לשווא. בחושיה האינסטינקטיביים מבינה הגיבורה כי עומדת בפניה שעת כושר נדירה להציל לא רק את כבודה אלא אף את חייה, בכך שתפקיע את נוכחותה מתוך נוקשותה של החברה החרדית.¹⁶ מאחר שהיא יודעת את הצפוי לה כאישה שהוטל בה כתם בחתונתה, שתיאלץ להתפשר בעתיד ולהינשא לבחור פגום, היא בוחרת לנקוט במעשה חריג וקיצוני; לוותר על חיים נורמטיביים ולהעמיד פני צמח, "פוחלץ מקורקע", כלשונה.¹⁷ היא אמנם פוטרת בכך את עצמה מעיסוק בנושא מול בני משפחתה ומול החברה, אולם מעמדה ככלה נותר בעינו, והסטטוס הנשגב השמור לאישה לתקופה קצרה ונלווה אך כשם תואר מקדים לסטטוס הבא שלה כאישה נשואה, מלווה אותה על כורחה לאורך שנותיה כצמח. גם לאחר הערב המביש נלווית תחושות של השפלה ובושה לסטטוס הנשגב של הכלה.

לפיכך, מעמדה ככלה ללא חתן, שאיננה יכולה לממש את מצוות הנישואין ואת יתר המצוות הנגזרות מזו, כמו מצוות "פרו ורבו", הוא בעל משמעות מעוררת אמפטיה ולהומור אין לכאורה כל מקום בו. ברם, בסטטוס הזמני, הנמשך על-פני עשרים שנה שנלווית לו הבושה עולה גם הומור, בעצם תרומתה של פייגי עצמה להקפאת רגעי השפל הנגרמים לה ככלה בטקס החופה והנצחתם.

שכיבתה הממושכת של הגיבורה כ'צמח' במיטתה הוא עניין טרגי בעיני הציבור החרדי; הן בעיני אלו ששמעו על המקרה ואינם מכירים את פייגי והן בעיני בני משפחתה ומכריה הנושאים בנטל הטיפול האינטנסיבי בה. המנח הפסיבי של הגוף האנושי כעצם דומם מייצר הומור על-פי טענתו של הנרי ברגסון, ש"צוחקים אנו בכל עת שבן-אדם עושה עלינו רושם של עצם דומם".¹⁸ בעיני החברה החרדית, פייגי הייתה צעירה שאמורה להגשים את יעודה העיקרי: לידת ילדים וניהול חיי המשפחה והבית. התייחסותה של חברה זו למצבה מהולה ברחמים ובחוסר אונים: את שאירע תולה החברה במעשי שמיים ולפיכך היא מקווה לנס שיחלץ את פייגי מהקיפאון המתמשך: "...עד שפייגי תחזור לעצמה".¹⁹ גם הסטטיות שבה היא שרויה יוצרת הומור, שיש בו מן ההומור השחור, שהרי הכלה, המסמלת חיות ומעגלי חיים חדשים שוכבת במיטתה שנים כשכיב מרע.

2.2 פייגי כמספרת בעלת הומור רב-גוני במרחב המוגבל המדומה

בחירתה של הגיבורה להעמיד פני 'צמח' הוא מעשה חריג ומודע לעצמו.²⁰ זו מאופיינת בהומור אינדיבידואלי של הגיבורה שהוא תוצר של ראייה מפוכחת חדה וחסרת רחמים כלפי גורלה ואף כלפי בני משפחתה האחרים, הרואים בסיפורתה של הכלה שננטשה אסון ונוק בלתי הפיך למעמדם.²¹

כדי לשוות אותנטיות למצבה כצמח פייגי מספרת כי "...פיתחתי לי מערכת של תנועות ותנוחות לרמז בהן על צרכי הגופניים הדוחקים...התכווצות והתפתלות מצד לצד, התקפלות כעובר...שאיפה ונשיפה נמרצות...ועוד ועוד."²² היא מוסיפה כי במרוצת הזמן למדו בני המשפחה להבין את משמעות התנועות "...ואני התאפקתי שלא לפרוץ בצחוק לנוכח תמימותם או לתקן אותם..."²³ פייגי בוחרת בתנועות אשר מסמנות על צרכי הגוף הבסיסיים שבאמצעותם היא מסמנת לבני משפחתה על צרכיה, אך למעשה אינה זקוקה לעזרתם לאשורו של עניין משום היותה עצמאית בשעות הלילה. הפער בין הידיעה של הקורא על מצבה של הגיבורה לבין הבנתם של בני המשפחה את מצבה מעורר את האירוניה ואת ההומור הנלווה לכך. טענתו של סובר כי "לצחוק ממצב של הומור פירושו שהבנת את דרך היווצרותה של אי ההתאמה",²⁴ הולמת את פערי הידע

המתחוררים לקורא ונגלים בפניו. אלו עשויים להביאו למצב של צחוק לעומת אלו הנסתרים מהדמויות אשר מגיבות למתרחש בעצב ואחר כהשלמה עם מצבה הסטטי של פייגי. ראייה חיונית וערנית זו של הגיבורה, מתובלת בהומור ובסרקזם אף בסיטואציות אנושיות אקוטיות שהיא מספרת עליהן. זו עומדת בניגוד למצבה הסטטי, הפסיבי, שהרי מבחינה פיסית, זווית שכבתה האופקית מגבילה את ראייתה להתרחשויות שסביבה. ברם, ניתן לומר, שהשכיבה הפסיבית מגבירה אצלה את השימוש בהומור. סובר הדן בשאלה "לשם מה קיים הצחוק", מציע כי "...הצחוק הוא קודם כל צורך אישי... הצחוק אינו עומד במבחנים שיש בהם מדדים ברורים של מותר ואסור. הצחוק מטבעו עונה על צרכיו של האדם הצחוק ומנקודת מבט זו יש לבחון אותו, אם כי חשוב לציין שלהומור ולצחוק יש היבטים חשובים, ואולם גם הם באים לענות על צרכיו של האדם הפרטי."²⁵ אחד מהצרכים הללו הוא השימוש בהומור כמנגנון הגנה, בייחוד כאשר אדם שרוי במצוקה נפשית, או "תחת נטל של מועקות רגשיות", הוא עשוי לפנות להומור ו"להסתכל על הקשיים שהוא נתון בהם במבט קומי".²⁶ ואכן כך נוהגת המספרת באשר למצבה המדומה. היא מתלבטת באשר לשינוי הסטטוס משום הקושי האנושי לשנות הרגלים לא שלה בלבד, אלא אף של האחר: "...עכשיו אני פוחלץ מקורקע, עטופה בפקעת קשה להתרה של עשרים שנות התפרקות במיטה. ותאמינו לי שעל זה הייתי מתגברת, אבל איך אפשר לחזור לעוף אחרי שהרגלתי את כל העולם שאני מתה למחצה, חיה בשלושים ושלושה אחוזים בקושי, כמו שאומרת דוקטור קולט ברכה תחת השפם שהיא מסרבת להסיר."²⁷ המרחב המוגבל של פייגי הוא מדומה ומלאכותי, עניין שלו שותפות הדמויות שאת שירותיהן השונים היא שוכרת, וכן הקוראים. יתר הדמויות שלעיניהן נגלה מצבה כצמח מתייחסות אליה בהתאם, ברחמים, כאל אובייקט דומם, והיא המבחינה בכך מתארת את התנהגותן בנוכחותה.

פייגי מתייחסת למקרה אקוטי שהתרחש בעברה ומספרת כי בילדותה חשה משיכה לבלוע תרופות שנתנו לאביה. על אף שהעניין הדאיג את הוריה ותבע מהם להסיעה בדחיפות לבית החולים ולטפל בה, היא המשיכה בנוהג זה. היא הייתה מאתרת את מקום הכדורים שהוסתרו ממנה, הצליחה לפתוח ארונות נעולים וחוזר חלילה. עניין מדאיג זה הביא לדבריה לכך שבקשת משפחה לקבלת מכשיר טלפון אושרה (בשנות השישים והשבעים, הטיפול בהזמנת מכשיר טלפון ביתי ארך שנים רבות) והמשפחה זוכה לחייג ב"מכשיר השחור והמבריק".²⁸ התנהגות פרובלמטית זו מרמזת לחולניות והיא חמורה לכל הדעות, וייתכן כי הפן ההומוריסטי המצוי בו שולי. ברם, מסתבר כי מנהגה המדאיג של פייגי לבלוע כדורים,²⁹ שימשה באופן לא מודע, כאמצעי לחלץ את אמה מן הדיכאון ששקעה בו, לאחר שבהריונה הנוסף, לאחר שפייגי נולדה, איבדה את ולדה ושקעה באדישות, הזניחה את ילדי בעלה ואת בתם הפעוטה המשותפת, פייגי. התנהגותה המסוכנת של פייגי מחייבת את אמה לחזור למקומה הדומיננטי במשפחה ולטפל בילדיה במסירות ובאהבה שנזקקו לה. טענתו של סובר כי ההומור נדרש לתיאור מקרה אקוטי, אסון או צרה, לשם הקטנת הנטל הנפשי הנלווה לכך הולמת יפה דוגמה זו.³⁰

במקרה מורכב אחר, פייגי עדה לשיחה של אחיותיה על אודות הסיבה לבריחת החתן. בנוסף, היא שומעת מהן שאמה אינה מעוניינת שהיא תינשא משום שאז היא תישאר לבד ותאבד את הטעם לחייה. שיחה זו בנושא עתידה של האם המזדקנת גורמת לה להחליט ולהנציח את מצבה כצמח קמל ובכך לאפשר לאמה לטפל בה: "חולשתי תהיה מקור כוחה". בינה לבינה היא מודה כי "ההתחפרות המיואשת תחת השמיכה וההתמכרות לתשוקה לישון ולשכוח הסבו לי גם קמצוץ של עונג." בהחלטתה הרת הגורל יש ההומור משום הרצון להעסיק את אמה ולהבטיח את

הישראלותה לצדה בפרט על ידי הנצחת מצבה כצמח.³¹ כוחו של האחד נעוץ בחולשתו של האחר. כשלעצמו, יחסי כוחות כאלו נדמים מובנים בתקופות מסוימות ובמצבים שונים בחייו של אדם הזקוק לסיוע בן משפחתו, אולם מקרה זה מאופיין בהגזמה מאחר שיחסי הכוחות המיוחדים בין השתיים מתפרשים על פני עשרים שנה. ההגזמה והאירוניה הדרמטית מעצימים את ההומור שבסיטואציה מתמשכת זו.

בסיטואציות רבות דומה שהגיבורה מבקשת להתל בסביבתה לשם ההומור וההנאה ממנו, שהרי היא שוכבת במיטתה חסרת מעש, וההיתול באחר מסב לה הנאה. כך למשל, כשדפנה, דוקטורנטית לנוירולוגיה, מגיעה לביתם כדי לערוך תצפיות ולהתבונן בהתנהגותה כצמח, אך לרוב נוטה להירדם על כסאה. פייגי פולטת צווחה קלה כדי להעירה "...ולהחזירה אל מחקרה... הצעתי לה מדגם מלא של כל הבעותיי המבהילות וגם את הדוחות ביותר לא חסכתי ממנה..."³² הקורא שידוע כי פייגי מעמידה פני צמח, נהנה מההומור הנוצר מהתנהגותה המודעת ומכוונתה לשטות בדוקטורנטית, שעל אף שהיא מתמחה בתחום הנוירולוגי לא עולה בידה לאבחן את מצבה של הגיבורה ולזהותו כפיקטיבי.

הפער בין הידוע לבני משפחתה של פייגי לבין המידע הנמסר לקורא גדל באופן משמעותי כשפייגי מספרת כי אמנם היא פסיבית בשעות היום והביטוי לכך היא שלרוב היא ישנה, אך הסיבה לכך היא שבלילות היא ערה, ערנית ותוססת, "ובלילה הזמן היה שלי. בשלמות מתוקה".³³ לאחר שהיא שומעת את נחירותיה הרמות של אמה, היא נוהגת לקום ממיטת חוליה, מתקלחת שעה ארוכה, קוראת ספרים, שולחת את המטפלות שלה לשליחויות עבודה. לעיתים היא מעזה לצאת בעצמה מהבית: "השעה הייתה שתיים וחמש דקות אחר חצות. על מיטתי השארתי את השמיכה תפוחה כמו שמשאירים בוודאי אסירים נמלטים כדי להטעות את השומרים, וטייפ קטן השמיע נחרות קלות שהקלטתי פעם למקרה שאמא תתעורר".³⁴ בסיטואציה זו הומור, אך גם תהייה על הדמיון המופלג של המספרת, המקפידה לביים את היעדרותה ולצפות תקלות אפשריות.³⁵ למעשה נראה שפייגי מיטיבה לנצל את זמנה וממלאת אותו בתוכן משמעותי יותר מאשר דמויות אחרות שבסביבתה, אשר טרודות בקיומן הגשמי ודואגות לצרכיהן החומריים. בהומור עצמי היא מעירה כי "מי שער בלילות מוכרח לישון בימים".³⁶ גם בעניין זה מתחזק ההומור בגין הפער בין המידע הידוע לדמויות לעומת זה הידוע לקוראים וכן מתקיים כאן עיקרון "הפיכת-הסדר" של ברגסון. טענתו של ברגסון היא כי "יכולים אתם ליצור תמונה קומית אם תהפכו את הסדר שבמאורע והתפקידים יהיו מוחלפים".³⁷

מצבה ממקם אותה כמשקיפה פסיבית מן הצד על הנעשה במרחב המשפחתי-החרדי, ומאחר שהיא חלק מחברה זו, היא נוטלת לעצמה חירות גמורה לתאר סיטואציות שונות בהומור ששזורים בו טונים של גלוג ואירוניה. כמספרת, היא שולחת אותות של ביקורת והצלפה, באמצעותן היא מבקשת לחשוף התנהגויות חברתיות המוכרות לה בחברה זו.

דרכי העיצוב הסאטיריות המגוונות, מאפשרות לבחור בעוצמת ההצלפה שתשרת את ההיגד, החל בשימוש בהומור ועד לשימוש במקאבריזם ובסרקאזם.³⁸ באמצעות הרטוריקה הסאטירית יכולה הגיבורה להערים על מושא הביקורת שלה, היא החברה החרדית, להפתיעו, להתל בו ולעיתים אף להעליבו. בהשתמשה בהומור גרידא, במצבה כצמח, מקרבת הגיבורה בעורמה את הדמויות אליה, בדרך שאיננה מאיימת עליהן ואז היא מבקרת אותן, לועגת להן ועושה מהן חוכא ואטלולא.

אמצעי העיצוב הסאטיריים מאפשרים "גוון רב של הסאטירה מחד גיסא, והסתתרות מאחורי מעטה של אובייקטיביות מאידך גיסא, כל זאת מתוך רצון להימנע מהשמצה אישית".³⁹ מעשה

פרישתה מהחברה החרדית וחוסר מעורבותה בו מאפשר לגיבורה לזרוע בנרטיב שלה הומור. זה מהול במחאה ובהתרסה כנגד החוקים הנוקשים האוטומטיים הנדרשים מכל בחורה שמגיעה לפרקה. נוקשות זו היא תנאי ליצירת מצב הומוריסטי כשהחוקים מאבדים מתוכנם ובד בבד אי קיומו תורם להומור שחור, שהחמצה גדולה בצדו, על עשרים שנים בחייה ובחיי הסובבים אותה, שיורדים לטמיון.

ב.3 מעמד הגיבורה כמספרת כל-יודעת כנדבך הומוריסטי

פייגי היא בעלת סמכות של מספרת במחצית מסך עשרים וששה פרקי הרומן. שלושה עשר פרקים מסופרים מנקודת מבטה, בגוף ראשון. מכאן, שפייגי היא למעשה בעלת מעמד שווה ערך למספרת הכל-יודעת, המוסר/ת את המידע בפרקים המסופרים בגוף שלישי נסתר.⁴⁰ שני המספרים עדים למתרחש בביתה של מרים, שניהם צופים בנכנסים לבית ומאזינים לשיחות המתנהלות בו. אשר לפייגי, השיחות מתקיימות בנוכחותה באופן שאינו מתחשב בה, מתוך ההנחה של הדמויות כי חושיה אינם פעילים. פייגי מקדישה את שעות היום לשינה וממילא לא תוכל להגיב.

רמז נוסף למעמד שווה הערך של המספר/ת ושל הגיבורה כמספרים הוא סגנון ההבעה הזהה; שניהם נוקטים בלשון הומוריסטית השזורה בטונים אירוניים ועוקצניים לאורך פרקי הרומן. למשל, אסתי, אחותה של פייגי, מתוארת על ידה ועל ידי המספר/ת באופן דומה: פייגי מספרת כי "אמא ואסתי, אחותי למחצה שאיננה בתה, לא החליפו ביניהן מלה מאז היום שבו האשימה אותה אסתי במה שעוללה לי. בנותיה באות לבקר את אמא והיא שולחת איתן סירים גדושי אוכל מבושל, שגם אסתי נהנית ממנו כנראה."⁴¹ המספר/ת מתייחסת לאסתי בסגנון הומוריסטי דומה: "בערימה מגובבת היא דחפה לארון המצעים את הבגדים שפיזרו בנותיה בחדר ובעטה בנעליים עד שהסתתרו בתפזורת תחת המיטה... מנוחה הייתה מעניקה לה ציון אפס גם בלי מיקרוסקופ, אבל לאסתי לא היה זמן... מיום שנעשתה מאפרת של כלות ואימותיהן ואחיותיהן וגיסותיהן ובנות-דודותיהן הראשונות והשניות... אלו שבאות... ואלו שנעצרות ברחוב לפטפט... בקיצור, מאז שהיא מורחת מייק-אפ על פני נשות כל השבט..."⁴²

פייגי היא זו שטווה את תחילתה של עלילת עשרים השנה, בעצם החלטתה ליפול למשכב ולהעמיד פני צמח. היא אף זו המביאה את הסיטואציה הסטטית המייצרת הומור, לכדי תפנית הקוטעת את הטון ההומוריסטי-עוקצני שהיה עקבי לאורך פרקי הרומן ואת מקומו תופס גוון טרגי וקודר. במובן זה אפשר לומר עליה, על דרך ההומור ובאופן דו-משמעי, כי היא מסוגו של המספר-המתערב. היא אמנם גורמת במהלכה למותה הפתאומי של אמא, השותה מכוס המיץ המהולה בארבעים ושניים כדורי שינה, שתכננה לבלוע בעצמה,⁴³ שהרי לא ציפתה כלל שאמה תופיע ותלגום מהמשקה. באופן פרדוכסלי, המחקה מצבים אנושיים, מעניקה פייגי לאמה בהתחזותה כצמח, שנים המלאות בתוכן, במעש ובחיוניות, ובקומה ממשכבה, היא מביאה למותה.⁴⁴

ניתן לומר שפייגי היא מספרת קול בעל גוון מיוחד במרחב החרדי שאליו היא משתייכת, וראוי לחדד: היא מייצגת קול נשי ייחודי, שכן רוב הדמויות הנשיות בסיפור הן דמויות, כנועות, אלו המאפשרות לקול הזכרי ההגמוני השליט להוות סמכות קובעת בלתי מעוררת.⁴⁵ היא מעזה לשטות בקבוצה של נשים, המטפלות בה וסמוכות אליה מבחינה פיסית כמו באחייניתה שולי ובדוקטור קולט ואף מצליחה להערים על הנשים המניפולטיביות ודקות האבחנה. כך, על אמא

המניפולטיבית, על חברתה המשכילה, דוקטור קולט ועל דפנה הדוקטורנטית לנוירולוגיה. הנשים מן המעגל המשפחתי דבקות בטיפולה משום האילוץ החברתי, שלו הן כנועות, זה המעריך את האישה בחברה החרדית על-פי כשירותה לנישואין וייחוסה המשפחתי, ואי לכך הן נדרשות לעמול על הסתרת מצבה הבריאותי כדי לא לפגוע בייחוס המשפחתי.

ניתן לומר שקולה כמספרת הוא ייחודי אף ביחס לדמויותיהם של הגברים במשפחה ובקהילה. ניתן להבחין בהם בדמויות הגברים שהלכו לעולמם ולכן אינם יכולים עוד להושיע ולסייע כמו ויקטור ברכה, בעלה של דוקטור קולט ושרגא יעקובוביץ', בעלה של מרים, ולדמויות של גברים חלשים, פסיביים, שדבקים בהתנהגות שהיא "אחד פה ואחד בלב". כך יוחנן, החתן שברח, המתואר כפחדן בשל המכתבים שהסתירו טפחיים מעולמו. כך גם אחיה למחצה של פייגי, גבריאל, שסובל מגמגום כבד בילדותו, ובבגרותו עושה מעשה נבלה כשהוא שמשותיר במשך שנים את הסיבה לביטול חתונתה של אחותו ואת סחיטתו את החתן שנמלט.

מעמדה של פייגי הגיבורה כמספרת כל-יודעת השווה למעמדה המספר/ת, מאפשר לה מבט-על על המתרחש סביבה ומוסיף נדבך להומור, שגוונים של אירוניה וביקורת נוכחים בו. על אף כל זאת, יודעת/ת המספר/ פרטים רבים באשר לסיבות שהובילו לביטול הנישואין של פייגי, כמו למשל, ידיעותיה/ה של המספר/ת על מעורבותו הגדולה של אחיה אליהו בעניין ועל הסיבות לכך, בעוד שפייגי איננה יודעת את הפרטים בעניין.⁴⁶ הפער המתהווה בין הידע של המספר/ת הכל יודעת/ת לבין זה של פייגי בעניין, מעמיק את הגוון האירוני ומעורר חמלה כלפי גורלה של הגיבורה שעצמה סבורה כי היא בעלת ידע על מצבה ולפיכך בעלת השליטה בחייהן של הדמויות המטפלות בה במרחב שסביבה.

ג. אפיונים הומוריסטיים בעולמה של האם מרים יעקובוביץ'

1. אלמנטים של הומור וטרגיות בעולמה

הנתונים האינפורמטיביים שנמסרים אודות מרים יעקובוביץ', אמה של פייגי, מתארים לכאורה, דמות נטולת מאפיינים קומיים: מרים היא ניצולת שואה, בת שבעים וחמש, שחווה בצעירותה, במהלכה של המלחמה חוויות קשות, מהן ניצלה בשן ועין.⁴⁷ בשנות השלושים לחייה נישאה לשרגא, אלמן (אשתו נפטרה ממחלה) המטופל בארבעה ילדים רכים,⁴⁸ שמרים מגדלת באהבה בנוסף להולדתה של בתם המשותפת ציפורה. במהלך חייהם המשותפים מבקשת מרים את רשותם של ילדי בעלה לאמצם על-פי חוק ובכך מפגינה את אהבתה שוות הערך לילדי בעלה כמו לילדתם המשותפת פייגי. בעלה האהוב נפטר לאחר מחלה קשה וגם כאלמנה, היא ממשיכה לטפל במרץ ובמסירות בחמשת ילדיה ובצאצאיהם, לבשל עבורם ולארח אותם. אלא שחייה במרחביה של החברה החרדית הסגורה, הכופה את נורמות ההתנהגות השגורות על הפרט, מכתביים התנהלות התובעת ממנה לעשות שקר בנפשה ולפעול בניגוד לערכים מהותיים ויסודיים במוסר היהודי. מאחורי הפרגוד, היא נדרשת לסיטואציה המשפחתית-פרטית, היום יומית והמדכדכת של טיפול סיעודי בבית המתבגרת. על אף העובדות המתוארות, קיימים בשני מרחבים אלו, המשפחתי והחברתי, אלמנטים רבים ומגוונים של הומור באופני התנהלותה.

בהיותה רווקה בת שלושים וארבע שיוועה להינשא ולהקים משפחה כדי לקיים את המצווה החשובה שלה נועדה. הסטטוס החברתי-מעמדי של החתן העתידי אינו נפקד משיח זה, שכן מרים מתנה את הסכמתה להצעת הנישואים של בעלה לעתיד, אינסטלטור במקצועו, בכך שיחליף את

עיסוקו למקצוע מכובד יותר. על כך מעירה פייגי בטון ציני "כך נעשה אבי נגר, כבודו גדל והכנסותיו קטנו..."⁴⁹.

גם כאלמנה, מרים ממשיכה לעסוק בענייניה הכלכליים. כך, היא מעוניינת לפנות את הדירה שבבעלותה שבה מתגוררת בשכירות משפחת בן גיגי, פלורה הקשישה והחולה ובנה שמעון, בן ארבעים, מוגבל בתפקודו השכלי. מרים מודיעה לפלורה כי עליה לפנות את הנכס ורק לאחר שיחה ארוכה ביניהן שבה מפרטת פלורה את מצבה הבריאותי והכלכלי, נאותה מרים לוותר על מבוקשה. הדיאלוג המתנהל ביניהן נושא אופי תחרותי: כל אחת מנסה להרשים את האחרת באשר למצוקותיה, צרותיה ובעיותיה. כך למשל, לאחר כל היגד של תלונה מצדה של פלורה, מרים איננה טומנת ידה בצלחת ומלינה אף היא: "גברת פלורה...יש לי בת פייגי שכבר עשרים שנה שוכבת במיטה כמו צמח...!" ופלורה משיבה: "ולי יש שמעון, אני לא יודעת מה יותר טוב!", עונה מרים ביבבה: "יש לי שבר ברגל שאף פעם לא התרפא ולחץ-דם ודפיקות לב ובלוטת התריס...!...פלורה הכריזה: 'ולי יש סרטן!'"⁵⁰ הדיאלוג התחרותי בין השתיים על מנת הסבל האישית של כל אחת, כאשר הן חותרות להציג דוגמה מזעזעת יותר מזו שהציגה קודמתה, מייצר הומור. בנוסף, הוא עשוי ללמד על התייחסותה האישית של מרים לאחר, המנוגדת לתורת ישראל. זו דוגלת בעזרה לזולת ובגילוי חמלה, כאשר מרים מפגינה התנהלות עסקית ועניינית, נטולת כל התחשבות וגילוי של ביטוי חמלה כלפי האחר החלש.

2.2 דמותה הסטריאוטיפית של מרים כחרדית המייצרת הומור

כאישה חרדית שאמורה לממש בפועל את ציפיות החברה החרדית ממנה,⁵¹ לחתן את בתה הרווקה, חשה מרים כי הכרח הוא שתשכיח את הפרטים אודות המעשה המביש על החתונה שלא צלחה ותחת זאת, תמסור לכל דכפין מידע על אודות חייה החדשים והטובים של בתה. זמן קצר אחר נפילתה של בתה למשכב, היא נוסעת אתה למספר שבועות לבית במושב בצפון. למכירה בציבור החרדי היא מספרת שבתה נעדרה בזמן זה מהארץ לרגל נסיעתה לנוח אחרי אירוע הנטישה וכי במהלך שהותה שם הכירה "...בחור מניו-יורק". על מעשה השקר של האם המייצר הומור מתלווה רובד הומוריסטי נוסף- הערתה של פייגי, המוסרת את הפרטים ומוסיפה בטון הומוריסטי-עוקצני, כי הבחור הזה "עוד לא נולד".⁵²

מסכת השקרים מלווה את מרים ומשמשת אותה בכל עניין שיש לו זיקה לבתה. כך, פוגשת מרים באקראי את בת כיתתה של פייגי וזו פונה אליה, "את לא אמא של ציפורה?...מה שלומה? לא ראיתי אותה כבר עשרים שנה אולי!", עונה לה מרים למראית-עין ללא קושי, לאחר ש"...התאוששה...והחלה מלקטת בראשה את כל השקרים הנחוצים כדי להגן על סודן... היא מגדלת את ששת הילדים שלה ויש לה עוזרת עם לינה. בעלה מאוד עשיר והיא לא צריכה לעבוד."⁵³ במקרה אחר, כשפייגי חשה בשיניה ויש צורך להזמין רופא שיניים לבית הנמצא בבניין משותף, היא נשאלת על ידי פרומע, השכנה מוועד הבית שדוחפת בסקרנות את ראשה לדלת ושואלת: "בא איזה טכנאי אלייך?", ומשיבה ללא שהות "טכנאי למכונת כביסה". כדי לספק את סקרנותה של השכנה ולמנוע את הישארותה על מפתן דירתה, היא משליכה לעברה במהירות את דמי הוועד.⁵⁴ תשובותיה של מרים, המעוררות בקוראים גיחוך, על שום ידיעתם את המידע החסר לדמויות, היא לטענתו של סובר דרך להתמודדות עם מצוקה גדולה או אסון. כך "באמצעות ראיית האסון או הצגתו בעיניים קומיות, מקטין האדם את הנטל הנפשי, שמתבטא בהצטברות של מתח, ומשחרר אותו באמצעות הצחוק."⁵⁵ בדוגמאות הנזכרות, הצחוק מתעורר בקרב הקורא

כאשר מרים משתמשת במידע שקרי למטרה דומה, כמנגנון הגנה המאפשר לה להמשיך את הטיפול הסייעודי המסור בפייגי ללא הפרע.

נראה כי מרים היא דמות המייצגת את החברה החרדית המתוארת ברומן, זו המקפידה לכאורה על קיום מצווה "קלה כבחמורה" ובלבד שאלו אינן קשורות לענייניה האישיים, לסוד הנורא שהיא מסתירה אודות בתה. היא פועלת מתוך כוח התמדה ולא משום אמונה תבונית. כך למשל, נראה כי היא משמיעה את דבריה באופן אוטומטי, מבלי להתייחס לנמען ולעובדה כי לא כל הדמויות משתייכות למעגל החרדי. למשל, את דפנה, הדוקטורנטית לנוירולוגיה ששלחת לבדוק את פייגי, היא שואלת "את נשואה?", שאלה שיש בה משום חדירה למרחב הפרטי של הבחורה הזרה לה. משזו משיבה בשלילה, עונה לה מרים "אז את לא צריכה כיסוי –ראש, שבי",⁵⁶ כמאשרת את נוכחותה גלויית הראש של דפנה אצלה בביתה. חשיבתה האוטומטית⁵⁷ ועיקרון ההישנות הם מן האפיונים העיקריים באופן דיבורה של מרים, שאותם מציין ברגסון כמייצרי הומור בהתנהגות האנושית.⁵⁸ היא נוהגת כיתר חברותיה בחברה החרדית, דוקטור קולט, קלרי וכמו בנותיה, הנוהגות כולן לנהל את סדר יומן על פי החשיבה האוטומטית, זו שאין הופכים בה ומפקקים בתכניה.

דוגמה נוספת לחשיבתה האוטומטית של מרים היא דבקותה באמונות עממיות רבות כמו האמונה ב'עין רעה' וכן אמונה בלחשים ובקמעות כדרך לפתרון מוכח של בעיות ומצוקות אישיות. כך, היא כורכת חוט אדום, המכונה בפיה "דה אם צה" סביב זרועה של בתה, לאחר ליל הכלולות שלא מומש. לטענתה, ניתן לה חוט זה על ידי אישה שהביאה אותו מקבר רחל ונשבעה "כי החוט הקיף את קבר רחל חמש פעמים..."⁵⁹ מנהג זה מעורר גיחוך והומור בנמען/קורא שאינו מאמין בכוחן של אמונות אלו ומתקשה ברובד הגלוי למצוא קשר נסיבתי בין מוצאו של החוט האדום לבין יכולתו הפלאית לחולל ניסים.

אפיון סטריאוטיפי נוסף המייצג את החברה החרדית המעוצבת ברומן⁶⁰ ומובלט ביתר שאת במעשיה של מרים הוא מתן חשיבות גדולה לעסקים ולענייני ממון. עניין זה מגיע לשיא במשא ומתן שמתקיים בין מרים לבין ליליה, אחת מהמטפלות שהיא שוכרת עבור פייגי לתקופת היעדרותה מן הארץ. בקור רוח ובנוקשות מחשבת מרים את שכרה של המטפלת העתידית: "אמא חישבה את השכר לפי שעות הערות של ליליה, שהרי לא ייתכן שתשלם על השעות שבהן ליליה ישנה על המזרן שלנו, עם המצעים שלנו, מה עוד שהיא אוכלת וחוסכת לעצמה את התשלומים על מים וחשמל."⁶¹ דוגמה זו מוכיחה כי אין פרט הנעלם מעיניה של מרים, היא מכלכלת כל מידע ומתמחרת (מלשון, מחיר) לפרטי פרטים את משך השהות של המטפלת הזרה במרחב הביתי שלה. בשירות זה, מקובל כי המעסיק ישלם למועסק ואילו במקרה זה המעסיקה מבקשת 'תשלום' עבור שירותים הכלולים במקום עבודתה. החשיבה הבלתי קונבנציונלית, כטענת סובר,⁶² וההעזה לבטא אותה ו'לתמחרה' יוצרת את סיטואציה הומוריסטית.

ד. אלמנטים של הומור בחברה החרדית המתוארת ברומן

מבנה הרומן מורכב מפרקים המוקדשים לגיבורה פייגי, ומסופרים מפיה בגוף ראשון, ולסירוגין פרקים המוקדשים לכל אחת מן הדמויות מן המעגל הקרוב של הגיבורה, בכל פעם לדמות אחרת.⁶³ בפרקים אלו מוצגים פרטים על אודות הדמות הנדונה מאת המספר הכל-יודע.⁶⁴ ריבוי הדמויות והצגת חומרי רקע עליהם מאפשר הצגה מגוונת של החברה החרדית בזעיר אנפין וחושף

קהילה המתנהלת על-פי אורחות חיים סדורים וקבועים, שלרוב אין לסטות מהם, בשל אילוצים חברתיים וכמובן, בשל ציות להלכות הדת.

1.1 ביקורת של המספרת על החברה החרדית באמצעות הומור

החברה המתוארת ברומן היא מזרם החרדי אשכנזי שהשפה היידיית דומיננטית בה, "א קאלטע נשמה, קבעה אמא בחמיצות ופלפלה את הפּשֶׁלֶפֶק של הלחם".⁶⁵ האנשים בה נדמים חסכנים ודומה שהתנהלותם נובעת בעיקר מתוך שיקולים המושתתים על כדאיות כלכלית, בעיקר בענייני שידוכין.⁶⁶

חברה זו מתוארת כנלעגת, טרודה לרוב בסיפוקם של הצרכים הבסיסיים הפיסיולוגיים של האדם, אלו שמנה חוקר הפסיכולוגיה אברהם מאסלו, כמרכיבים את תחתית פירמידת הצרכים האנושיים; מזון, שתייה, שינה ומין. כך, היעדרו של החתן מטקס החתונה מייצג בעיני פייגי את אי קיומו של רובד ראשוני זה, שהיה מובטח לה ככלה ועמד לקבל תוקף הלכתי תחת החופה אך לא כובד מפאת היעדרו של החתן מהטקס. מכאן, שאף יתר רובדי הפירמידה ייעדרו מעולמה, כמו, הצורך בביטחון, הצורך בשייכות ובאהבה, הצורך בהערכה והצורך בהגשמה עצמית.⁶⁷ ההוכחה הברורה להיעדר צרכיה הבסיסיים הוא מצבה הפסיכית הסטטי הנמשך לאורך עשרים שנה, מעל שנות דור. נקודת המוצא לתיאור חברה כושלת ונלעגת זו הוא סיפורה האישי הכואב, ואת מחאתה כלפיה מביעה הגיבורה כנזכר בפסיביות המוחלטת, בתיאורים הומוריסטיים, גדושי אירוניה, המעמידים סיטואציות חברתיות באור בולט וחד. המקרה הפרטי שלה, חוסר התחשבותו של החתן בכלה והלבנת פניה לפני משפחתה מתוארים בהגזמה בסיפור זה כדי להמחיש את גודל הבושה ואולי אף כדי להצדיק את פרישתה מהחברה החרדית. במקרה זה, המצריך את הסתרת הסטטוס האמיתי של פייגי והעמדת פנים, עולה ביקורת נוקבת של פייגי על החברה החרדית שמעריכה את האישה בתנאים קונקרטיים וברורים, שעניינם הקמת משפחה והתמסרות לטיפול בה.

הדמויות המתוארות בחברה זו עסוקות במיני פעולות חולין גשמיות וחסרות משמעות, פרט בדבר המהותי שאליו נדרשת החברה הזו והוא הרציונל לקיומה- העיסוק בלימוד התורה. כך למשל, פייגי אומרת על בני משפחתה: "ידעתי שדוד יוזי ממלמל פרקי תהילים, אסתי מעלעלת בירחוני אופנה, מנוחה אוכלת עוגיות מצופות שוקולד משקית, ודודה קלרי מוציאה מאמתחתה סיפורי רכילות שכולנו כבר מכירים מזמן."⁶⁸ נראה כי לרוב הפעולות, להוציא את מלמול פרקי התהילים, אין זיקה ולו הקלושה ביותר לאורח החיים החרדי. הפעולות המתוארות הן מונוטוניות ומוכרות מחיי היום יום ואין להן ולחיי רוח לא כלום. גם פעולת אמירת פסוקי התהילים, הנמנית כלאחר יד לצד שורה של פעולות מינוריות, אינה ברורה דיה ומתבצעת כלאחר יד, במלמול, אולי כדי יציאה מידי חובה.

2.2 ביקורת כלפי החברה החרדית באמצעות עימותה מול החברה החילונית

את פניה של החברה החרדית המתוארת ברומן ניתן לשרטט על ידי העמדתה מול החברה החילונית. זו האחרונה המביטה במנהגי החברה החרדית מתוך עמדה מרוחקת. הפער המנטלי בין שתי הקבוצות יוצר הומור ברובד הגלוי כאשר הרובד הסמוי, הנרמז, הוא ביקורת כלפי הקפדנות בחברה החרדית להשיח בעניינים שבינו לבניה. כך כשמרים ובתה מנוחה נוסעות במונית ונהג המונית מלווה בזמזום שיר אהבה המושמע ברדיו, המספר על אהוב שננטש על ידי אהובתו, אומרת מנוחה בקול רם "איזה גועל נפש". אחר הן מבקשות ממנו לכבות את הרדיו והנהג תמה:

"זה לא תשעת הימים ולא ספירת העומר עכשיו, יש איזה צום או איזה יום עצוב שאני לא יודע?"⁶⁹

הנהג מבקש לרמוז בדרך הומוריסטית כי על אף שאורח חייהן אוסר על האזנה למוסיקה בנושא המוזכר גם הוא בן התרבות היהודית וידיעותיו בה אינן דלות. הן למאמצי הנהג המשתדל להנעים עליהן את השהות במונית, מספר להן על חייו בעירק ומראה להן תצלומים של נכדיו. הוא מציע להן סוכריות ונשבע "בחיית, זה כשר, כתוב בפירוש רבנות..." אך ללא הועיל. השתדלותו המוגזמת היוצרת הומור, היא חד כיוונית אל מול התחפרותן בעמדת ניכור ונוקשות וזו מגבירה את ההומור. ההבדל בגישותיהם, המייצר הומור, נושא בחובו גם ביקורת כלפי התנהגותן של שתי הנשים החרדיות. זו נרמזת בשיאה כשבסופה של הנסיעה, על אף שהנהג התאמץ להנעים עליהן את השהות במונית, מתווכח איתו מרים על המחיר ואף מאיימת להתלונן כנגדו במשרד התחבורה. גם בסיטואציה זו שתי הנשים נוהגות בנוקשות זאת בעוד הנהג מפגין מאמץ שהוא מעבר למחויבותו המקצועית, ומשתדל להשרות אווירה נעימה.

אירוע אחר המשקף את מאמצייה של החברה החילונית לחיות בשלום לצד החברה החרדית במרחב טריטוריאלי משותף בא לידי ביטוי במפגשה של מרים עם פלורה, השוכרת את דירתה של מרים בדרום תל-אביב. מרים מגיעה לפלורה במטרה לדרוש שתפנה את הדירה, וזאת מבלי שתביע התחשבות או אמפטיה במצבה המשפחתי של פלורה, הקשישה החולה, המטפלת בבנה המפגר ודואגת לצרכיו ביושר ובתום לב. מפגש זה גדוש בהומור מכמה בחינות: לשונה של פלורה משובשת ויוצרת הומור: היא אומרת למרים: "זה דירה של שתי צנטימטר...ברזים חלודה, ג'וקים בצניורות...תכף שיש חושך באים כל הקרימינלים בחדר המדרגות ואני לא רוצה להגיד עוד מה בגלל הכבוד שלכם, שאתם אנשים דתיות."⁷⁰ בהיגד זה קיים שיבוש בהגיית מילים, קיימת אי התאמה בין שם עצם לשם תואר וכן אי התאמה בין שם העצם לשם המספר. גודש שיבושי הלשון מעורר הומור ומשמש כמעטפת ממסכת, אולי מטעה, לבחינה העיקרית המשתמעת מהדיאלוג בין השתיים שעיקרה ביקורת חברתית המשתמעת ממנו; החובה שחשה השוכרת, פלורה, להצטדק בפני בעלת הבית החרדית, הנחשבת בעיניה כמייצגת את העולם החרדי. לראייה, היא חשה חובה להביע בפני מרים את השתתפותה בקיום מצוות כמו מילוי קופת צדקה: "שמעון, תראה לה שכל שבוע לפני הדלקת נרות, גם אנחנו מסורתיים, שלא תחשבי לך, אני זורקת בקופסה כסף!"⁷¹ הביקור בביתה של פלורה, המגדירה עצמה אישה דתית מסורתית, מלמד על נוקשותה של החברה החרדית. מרים בוחנת את האדם על-פי אמות מידה הלכתיות, חלקן שייכות למראה החיצוני ולא בהכרח אקוויוולנטיות למצוות ערכיות שמקיים המאמין. דוגמה זו דנה בכסף שאוספת פלורה ויינתן לצדקה, זאת בעוד שנראה כי היא ובנה החולה הזקוק למסגרת ייחודית שיקומית, הם הזכאים לסיוע כזה או אחר, אך ניחנו בשאר רוח ומנסים להתקיים בכוחות עצמם. אורח חייה הדל של פלורה והשתדלותה לעזור לאחר מעוררים הערכה ואמפטיה. זה מתואר בפאתוס,⁷² ומעמיד את מצבה של מרים, בעלת הנכסים, בעלת הירושה מבעלה שנפטר, זו הזוכה בטיפול בפייגי לסיוע מנכדותיו של בעלה, בדרגה נמוכה של באתוס.⁷³ במידה שזכתה מהקורא לאמפטיה על מצבה עד למפגש עם פלורה, הרי שמעתה היא אינה זוכה לכך וכל ציפייה גבוהה ממנה מתבטלת ומציבה אותה במקום "המצחיק והמגוחך", כדברי ברנהולץ.

ד. 3. אמונה טפלה או אמונה בקב"ה בחברה החרדית

לימוד תורה אינו בראש מעיינייה של החברה החרדית המתוארת ברומן, אף לא קיומם של מעשי מצווה. כל זיקה בין החברה החרדית ללימוד תורה הוא קלוש-עיקרון המגביר את התמיהה

האירונית ואת הביקורת עליה. בדומה למרים, רוב הדמויות פועלות למילוי צרכיהן הקיומיים-הגשמיים. כך, כדי לטפל במצוקה ובצרה הן פונות לגורמים מקצועיים טיפוליים אלא פועלות על-פי אמונות עממיות. לשם הטיפול בגמגומו הכבד של גבריאל בן התשע, אחיה למחצה של פייגי, נרתמים הוריו, שרגא ומרים, לביצוע של שורת פעולות מגוונות: שרגא הולך לרב מקובל לקבל ברכה שעליו שמע מחברת משפחה אשר לדברי המספרת פייגי "שומעת על כל צדיק נסתר או גלוי"⁷⁴. מרים מדרבנת את שרגא לשלוח את המזוזות לבדיקה אצל סופר סת"ם וכן לגשת "אל אחד שמבטל את עין-הרע ביום צום ובאמירת כל ספר תהילים שלוש פעמים". בנוסף, היא כותשת שיני שום ומטמינה אותם מתחת לכריתו של גבריאל, שרגא "היה הולך לטיש של הרבה מוויז'נץ ונדחק רק כדי לחטוף חתיכת 'שיריים' בשביל הילד ושם היו נותנים לו למצוץ כל קוביית סוכר מטקסי פדיון-הבן ובנוסף הטמינו בכיסו שן שום עטופה."⁷⁵ ריבוי הפעולות הבלתי-רציונלית לעניין אחד, המתואר בהפלגה מחד גיסא, וסדרת הפעולות הנדמית כמכנית שאיננה תורמת לשינוי בגמגום אלא להנחתו, מאידך גיסא, תורמים ליצירת ההומור ומכאן לאירוניה המשתמעת כלפי תופעת ההשתעבדות לאמונות עממיות טפלות כמוצא לפתרון פרקטי.⁷⁶

ד.4 העמדת פנים והסתרה כמייצרים סיטואציות של הומור ואירוניה

חוקר הבלשנות והתקשורת רפאל ניר עמד על סוגיית האירוניה כהעמדת פנים והדמיה של מצבים שונים. לטענתו, המבע האירוני עשוי להיתפס כתופעה משונה שכן "אדם כותב או אומר דבר שבעצם אינו מתכוון אליו. האמירה עומדת בניגוד לכוונה." עם זאת, זה המביע את ההיגד האירוני אינו מתכוון "שהנמען יאמין לתוכן הדברים"⁷⁷. בהתבססו על סובר, גורס ניר כי הזיקה שבין האירוניה וההומור מתקיימת כאשר ישנו ביטוי ל"חוסר התאמה בין הציפיות של הנמענים, המבוססות על ידיעה קודמת, על ניסיון קודם ועל הסיטואציה הנתונה. אי ההלימה קשורה להפתעה-הנמען מופתע מן האמירה, או מן הסיטואציה, הבלתי צפויה... וכך נוצר האפקט הקומי."⁷⁸

הגיבורה מעמידה פני 'צמח' וגורמת בכך לשרשרת של העמדות פנים רבות התובעות מהדמויות לעשות שקר בנפשן בפומבי: מרים נאלצת להלביש את פייגי בבלויי סחבות "הכי שמאטעס", ולפרוע את שיערה כדי להיראות כלשונה של מלה הכט (חברתה של מרים, שלה בת מפגרת), "א גרויסער נעבעך" (עניים גדולים). כל זאת כדי לצלוח את הקשיים שמערים הביטוח הלאומי על מבקשי קצבאות שהופעתם החיצונית עשויה לרמוז עליהם כעל מיעוטי יכולת. להעמדת הפנים הזו מגייסת מרים אנשים נוספים, כל זאת כדי להבטיח את קבלת הסיוע הכספי עבור בתה המוגבלת. כך, היא מגייסת את הדוד יוז'י, את חברתה מלה הכט, את קלרי. פייגי ממחישה את ההגזמה של אמה בגיוס העדים: "חודשיים אחרי יום חתונתי גויסה למבצע כל משפחתי כולל הטנדר המקרטע של הדוד ששימש להסעת ילדים לחיידר"⁷⁹.

גם עזרתה של שולי, נכדתה של מרים, לפייגי מאופיינת בהעמדת פנים: שולי מטפלת בדודתה במסירות אך עושה זאת למעשה, במסגרת שעות התנדבות שהיא חייבת לבצע במסגרת לימודיה בסמינר. בסיום כל פעילות היא מחתימה את סבתה, השותפה למעשה העמדת הפנים, שחותמת על הטופס שבו מופיע שם פיקטיבי של מטופל. פייגי מוסרת בלשונה הצינית כי "לא עולה על דעתה של אמא לגלות את השערורייה למורתיה של שולי. אני סוד כמוס, ענקי ונורא... בני משפחתי... מחברים לסיפור גרסאות והמשכים... ושולי עצמה חיברה את אחד הפרקים... בסיפור חי הבדוי."⁸⁰ אף התנהגותה של שולי במחיצתה של פייגי מעוררת הומור: היא נוהגת בזחיות הדעת כאילו שרתה בחדר לבדה או כלשונה של פייגי: "מתנהגת במחיצתי כאילו הייתי רהיט. היא

מגדרת בראשה, מחטטת בין שיניה...⁸¹ כשהיא מאכילה את דודתה היא חולקת איתה את עוגת הקוקוס האהובה עליה וקוראת לסבתה: "פייגי גמרה הכל!...אולי תתני לה עוד עוגה?"⁸² העמדת הפנים של שולי היא כפולה ומכופלת: כלפי המערכת החינוכית, המכשירה אותה להיות מחנכת בעתיד, כלפי 'סבתה', המשלמת לה עבור הפעילות, כלפי פייגי, באכילה המשותפת מהקינוח המיועד רק לה. העמדת פנים נוספת היא של הסבתה מרים, שכלל איננה סבתה של שולי (שהרי שולי היא בתה של אסתי, מנישואיו הראשונים של שרגא) ואיננה מחויבת בהעסקתה, אך זה משרת את האינטרס שלה בהסתרת הסוד הגדול.

מקרה הומוריסטי שרגשות של צער, רחמים, תמיהה וגיחוך משמשים בו בערבוביה הוא המקרה של הדודה קלרי, אחותה של אשתו הראשונה של שרגא ודודתה המדומה של פייגי, כלשונה. לאחר הריון כושל של מרים, ניגשת קלרי לקולט ידידתן הרופאה ומבקשת ממנה שתדמה עבורה הריון. "למה לא?", משיבה לה הרופאה, תגובה המעלה כשלעצמה תמיהה וגיחוך המעורבת ברגש של חמלה כלפיה, שכן מרים היא זו שהריונה כשל. "...ואז הצמידה קלרי אל בטנה כרית גומי דקה..."⁸³ האישור להעמדת הפנים המתמשכת, שאותו מבקשת קלרי מקולט מרחיב את מספר הדמויות השותפות לידיעה הכוזבת על ההיריון המדומה ולהעמדת הפנים הלא-ראציונלית שמייצרת גיחוך כלפי הדמות. המצב הפיקטיבי המתמשך כזמן חודשי ההיריון, מזמן סיטואציות הומוריסטיות נוספות. כך, כשקלרי פוגשת ברחוב חברה שמעירה לה על בטנה הלא-סימטרית, נזפת קלרי: "שלא תפתח פה לשטן ומיהרה להתרחק משם."⁸⁴ התנהגויות נוספות שלה כאישה הרה המעוררות צחוק הן: בחילה מריחות של מאכלים מסוימים, קניות של מצרכים שדיכאו את בחילות ההיריון ותלונות על "צרבת בגלל ראשו השעיר של התינוק."⁸⁵ דבקותה במצב המדומיין מעוררת צחוק אך לצד זה מתעורר אף רגש של חמלה כלפיה וכלפי התמונה הגרוטסקית המצטיירת בנשיאת ההיריון המדומה. בתיאור הומוריסטי זה שבו אישה מוכנה לסבול ולהעמיד פנים במשך חודשים רבים, ובלבד שהחברה החרדית תעריך אותה כאישה נורמטיבית הממלאת את תפקידה כראוי ומקיימת את מצוות "פרו ורבו", נלווה אלמנט סאטירי. נראה כי מגמתו היא לגנות את החברה שאיננה מעריכה את האישה כמי שזכאית לגבולות פרטיים משלה ותובעת ממנה למלא פונקציה של ולדנית ולהעמיד צאצאים.

אחת מהדוגמאות להעמדת פנים ולהסתרה כמייצרת סיטואציות של הומור ואירוניה, שהיא בעלת זיקה מכריעה לעלילה היא התנהלותו של אליהו, אחיה למחצה של פייגי. מספר ימים לפני חתונתה, מלווה אליהו את החתן שהגיע מאמריקה, ושניהם רוכשים חליפות לכבוד החתונה. לאחר מדידת החליפות הם שבים ללבוש את בגדיהם, אך לובשים בשוגג זה את מעילו של זה. בכיס מעילו של החתן המיועד מגלה אליהו מגלה צרור מכתבים שחושף טפחיים מעולמו האינטימי של החתן. אליהו מחליט להשתמש בגילוי זה לצרכיו הכלכליים ולשיפור מצבו האישי (שכן יחסיו עם אשתו עלו על שרטון בשל רמת החיים העלובה שלהם). הוא מודיע לחתן כי עליו לבטל את החתונה ומאיים כי אם לא ישלם לו סכום השווה לערכו של בית, עבור אחותו הכלה המסכנה שאיש לא יישא לאישה, יפרסם את תוכן מכתביו בציבור. בתוך זמן קצר מגייס יוחנן המבועת את סכום הכסף הנדרש ונמלט מהארץ עם בני משפחתו המבווישים. בכסף שקיבל רוכש אליהו לו ולאשתו דירה מרווחת וממלא פיו מים בעניין החתן שנעדר מחופתו. דוגמה זו משקפת אלמנטים של הומור המעוררים צחוק וגם אלמנטים של אירוניה, משום פערי הידע הקיימים בין הדמויות השונות. משפחות החתן והכלה אינן יודעות את הנסיבות שהובילו לביטול החתונה, לרבות הכלה. איש מבני המשפחה אינו יודע כי אליהו, הטרוד בבעיותיו האישיות, הוא אחד

האנשים הגורמים לשינוי הקרדינאלי בחייה של אחותו למחצה. בעקיפין הוא אף אחראי לשינוי בחיי הדמויות האחרות במשפחה, אלו שנתמו לעזרה בטיפול בפייגי.

סיכום

ברומן זה שני מרחבים המעוצבים בעזרת דרכי הומור שונות. המרחב האישי המתאר את מעשה העמדת הפנים של פייגי כצמח, כהפרה בוטה לא רק של מציאות חייה, אלא אף של מציאות הסובבים אותה, עניין התואם את ביטול הכנות כתנאי הכרחי ליצירת אירוניה על-פי הברקייט.⁸⁶ במרחב זה אין הגיבורה נוקטת בדרך דרמטית, מעוררת רחמים, כדי לספר את סיפורה. נהפוך הוא: היא משתמשת באירוע שהוא על-פי קנה המידה החברתי-החרדי נוראי ועצוב,⁸⁷ כקרדום לחפור בו. בעיני פייגי, נוהגת החברה החרדית בצביעות, שכן היחיד בו מעמיד את מרחב חייו בראש סדר העדיפויות ומתעלם מן העניינים הקהילתיים המתרחשים במרחב הציבורי. היחיד בו נדמה כחסר כל זיקה להיותו אזרח בעל חובות במדינה, אך בקי היטב בזכויות המגיעות לו מרשויותיה השונות ומיטיב לעמוד על שלו ולתבוע אותן.

המפנה בעלילה מתרחש הודות למפגש הספונטני בין מרים לבתה, כאשר מרים מגלה לתדהמתה שבתה עומדת על שתי רגליה לבושה בשמלת כלולותיה, והיא בעלת יכולות מוטוריות ונירולוגיות נורמליות; היא רוקדת ומדברת. מרים ההמומה מקבלת שבץ ולאחר זמן קצר מתה. ילדיה מגיעים ומבכים אותה "אמא, אמא" אלו שסברה שלא אהבוה כאם. סיטואציה זו מבליטה יותר מכל את החמצת ההזדמנויות של הדמויות שונות, בעיקר התמודדות עם סיטואציה שבה נדרש הסובייקט על פי צו חברתי, להפגין דין וחשבון לציבור כדי להפגין את שפיותו, ולצורך כך הוא מכפיף את סגנון חייו השקרי, הנסתר, המתחבא והמגביל בגלל עניין הבושה החברתית, מחשש שיידעו, שילעגו לו.

החלטתה של פייגי ליחזור לחיים לפני מעשה התאבדותה המתוכנן ולשחזר את מעמד כלולותיה כתיקון למעמד האמיתי שהמית עליה חרפה, מביא למעשה למותה המידי של האם והופך את המעשה ההומוריסטי-ביזארי למעשה טרגי נוסף במסע חייהן של האם ובתה. סיטואציה זו חושפת באחת את שאלת גבולות ההומור החריגים והמופלגים, ואולי אף הבלתי-נורמליים, שבהם נקטה פייגי הלכה למעשה. מה שבעיניה נתפס כהומור לשמו מסתבר כסבל וכעינוי לאחר. מרים האם מאמינה במשך עשרים שנה בתום לב שבתה הפכה ל'צמח' בשל טראומת בריחתו של ארוסה מהחופה ובכל השנים היא מצפה לנס ואולי מתייסרת על שגרמה להפרת הנישואים בין השניים. אלא שכוחו של הרגל מאפיין את טיפולה בבת הפסיבית ופיזוזה של פייגי בבגדי הכלה מצטיירים לפיכך, בעיני האם כמעשה נסי שלא ייאמן, זאת על-פי סובר. בעיני הבת-הגיבורה מעשה העמדת הפנים כצמח הוא לקח שחפצה ללמד את החברה הזו ובעיניה הוא אף מצחיק לאין שיעור.

באמצעות העמדת הפנים נוקמת פייגי בחברה החרדית ללא רחם, זו המקדשת את מוסכמות החברה על-פני המצוות ועל-פני גורלו של האדם. אך פגיעה זו היא חרב פיפיות הפוגעת בסופו של דבר במרחב האישי שלה, שבו חל היפוך ראדיקלי מרצף קומי לסוף טרגי, מכמיר לב וחמוץ. לאמור, בהומור ציני זה אין משום תיקון ומהלכיה של פייגי במפגש הדרמטי עם האם מעמידים בספק כאמור, את גבולות ההומור ככלי מתקן. המסקנה המתבקשת היא כי מעשיה של פייגי פרוורטיים בתכלית.

ניתן לומר כי היחיד בחברה החרדית מתעלם לרוב מאגינדה חברתית, קהילתית-חרדית, לא כל שכן מזו החברתית-לאומית: אין כל אזכור באשר לתרומתן של מי מן הדמויות לחברה, אם בקהילה החרדית הסגורה, כמו התנדבות בגמ"ח הקהילתי, או בחברה הישראלית בכלל, כמו

שירות במסגרת התנדבותית (כגון, מד"א, זק"א), או שירות, ולו חלקי, בצה"ל. המקרה של שולי המתנדבת לעבודה קהילתית מתבצע מתוך חובתה למלא אחר דרישות הסמינר שבו היא לומדת, וראינו כי אף מטלה זו לא מתבצעת בניקיון כפיים ובתום לב. כל אלו מתוארים בהומור עוקצני המצייר את חברה זו כצבועה וכצרת ראייה. לעומתם, מתוארת דמותו של שמעון, בנה המפגר של פלורה, השומר על אמות מידה מוסריות בזכות חינוכה של אמו. בניגוד למרים שלצורך הכרתו של ביטוח לאומי בבתה כנזקקת, היא עמלה על תפאורה שתייצר סיטואציה אותנטית של מצוקה ומגייסת לעזרתה מכרים שיסייעו לה, שמעון מטופל נאמנה על ידי אמו המבוגרת והחולה ורק לאחר שהיא הולכת לעולמה הוא נתמך על ידי רשויות הממסד. עם מותה, הוא מבקש לקיים את הבטחתה לבעלת הבית מרים, ומגיע לביתה עם החונכת המלווה אותו. הוא מודיע כי מעתה יכולה מרים (שבאותם רגעים נפחה את נשמתה) להשכיר את דירתה מאחר שאמו נפטרה, והוא עצמו מתגורר בהוסטל ועובד כאיש אחזקה של מספר הוסטלים. חריגותו של שמעון מחד גיסא, ועמידתו העצמאית ותרומתו לחברה מאידך גיסא, מדגישה ביתר שאת את נלעגותה של החברה החרדית ואת הפער שבין תורתה לאמונתה, שאת עיקרן, קיום אמות מידה מוסריות חברתיות, הם אינם נוטים לכבד. ההומור שבו חברה זו מתוארת הוא לפיכך דוקרני ואירוני ומשרת את הביקורת החברתית הנוקבת כלפיה.

המרחב השני המעוצב באופן הומוריסטי ועוקצני הוא הציבורי-הישראלי, המתאר את החברה החרדית המתנהלת במרחב סגור משלה בתוך החברה הישראלית החילונית. במרחב הכולל נוצרים מפגשים קומיים, מהם מצחיקים, מעוררי גיחוך ומביכים - כולם תוצר של עמדות ותפיסות חיים שונות. אף שהחברה החרדית נזקקת לשירותיה של החברה הישראלית באופן שגור (נהג המונית, ביטוח לאומי, ליליה נגנית האבוב), היא אינה רואה בה מרחב לצמיחה והפרייה הדדית. המפגש מחדד את פניה של החברה באשר היא, מבליט את הכיעור וחוסר החמלה האנושי וגם מציע נחמה ודרך אחרת, חיובית (שמעון ומיטל החונכת).

מקורות

אוכמני, עזריאל, **תכנים וצורות, לקסיקון למונחים ספרותיים**, כרך ב', 1989, תל-אביב, 87.

אלאור, תמר **משכילות ובורות; מעולמן של נשים חרדיות**, ספריית זהות, עם עובד/ירחון נעמת, 1992, תל-אביב.

בילסקי, ליאורה, "אלימות האלם, חיפוש הקול בבית המשפט", **הקול והמבט**, עורכות: ורד לב כנען ומיכל גרובר פרידלנדר, רסלינג, תל-אביב, תשס"ב, 58-108.

ברגסון, אנרי, **הצחוק**, ראובן מס, ירושלים, תשל"ה.

ברנהולץ, שלומית, **עיצובים סאטיריים כפונקציה של תמורות בתפיסת ערכים בסיפורת הישראלית**, כרך א', רמת-גן, תשמ"ה.

הירש, גליה, "סיפור על נהג אוטובוס שרצה להיות אלוהים" - מצחיק או עצוב? הבחנה בין אירוניה להומור בסיפורו של אתגר קרת באמצעות מודל", **מראה** 5, 2010, עמ' 44-61.

כהן, שמוליק, **המטבח היהודי של שמוליק כהן**, מודן, 1993.

מצוב-כהן, עופרה, "בין הצעקה לרומנייה"; הומור בשירות הסאטירה", **מראה** 5, 2010, עמ' 106-101.

- ניר, רפאל, "הפנים הנסתרות של האירוניה", **מראה** 5, 2010, עמ' 25-30.
 סובר, אריה, "הומור-צורך בסיסי של האדם", **מראה** 5, 2010, עמ' 5-24.
 סובר, אריה, **בזרכו של האדם הצוחק**, כרמל והמכללה האקדמית אשקלון, 2009.
 פוני, מלכה, **הסיפור הקצר, פרקי לימוד**, ידיעות אחרונות, תל אביב, 1994
 קימרלינג, ברוך, **מהגרים, מתיישבים, ילידים**, עלמא, עם עובד, תל-אביב, 2004.
 רתוק, לילי, **הקול האחר, סיפורת נשים עברית**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1994.

אתרי אינטרנט:

<http://www.eitanrd.org.il/?p=1462>

<https://sites.google.com/site/humanisticsite/maslow/pyramid>

- ¹ יוכבד רייזמן, **ציפור ישנה**, עם עובד, תל-אביב, 1998. רייזמן ילדת 1958, ציירת בעיסוקה וזהו רומן ראשון פרי עטה. שם, עמ' פנימי של הספר. זהו רומן ראשון של רייזמן.
- ² יעל פלדמן, **ללא חדר משלהן**, מגדר ולאומיות ביצירתן של סופרות ישראליות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 2002, עמ' 256, 258.
- ³ מירה צ'שלה, "ציפור ישנה מאת יוכבד רייזמן", אתר דעת, סקירת ספרות, תשס"ה, 2005, www.daat.ac.il/maamarim/tsipor-2.htm.
- ⁴ מלכה פוני, **הסיפור הקצר, פרקי לימוד**, ידיעות אחרונות, תל אביב, 1994, עמ' 286.
- ⁵ אבי גריפל ורות גונן, "ההומור ותפקידיו בשירי ילדים", **מגמות** 3/4, 1991, 370-359, עמ' 359.
- ⁶ אנרי ברגסון, **הצחוק**, ראובן מס, ירושלים, תרגום: יעקב לוי, תשל"ה, עמ' 8-9.
- ⁷ שם, שם.
- ⁸ אריה סובר, "הומור-צורך בסיסי של האדם", **מראה** 5, 2010, 24-7, עמ' 7.
- ⁹ שם, עמ' 8-19.
- ¹⁰ שלומית ברנהולץ, **עיצובים סאטיריים כפונקציה של תמורות בתפיסת ערכים בסיפורת הישראלית**, חיבור לשם קבלת דוקטורט, כרך א', רמת-גן, תשמ"ה, 40.
- ¹¹ שם, שם, עמ' 1.
- ¹² עזריאל אוכמני, **תכנים וצורות, לקסיקון למונחים ספרותיים**, כרך ב', 1989, תל-אביב, 87.
- ¹³ שם, 85.
- ¹⁴ גליה הירש, "סיפור על נהג אוטובוס שרצה להיות אלוהים" - מצחיק או עצוב? הבחנה בין אירוניה להומור בסיפורו של אתגר קרת באמצעות מודל", עמ' 47.
- ¹⁵ שם, "סיפור על נהג אוטובוס שרצה להיות אלוהים" - מצחיק או עצוב? הבחנה בין אירוניה להומור בסיפורו של אתגר קרת באמצעות מודל", **מראה** 5, 2010, 61-44, עמ' 50.
- ¹⁶ החברה החרדית בישראל נתפסת לרוב כחברה סגורה, שמרנית, המקפידה על קיומן של מצוות על-פי ההלכה. בנוסף, היא בעלת מנהגים משלה, שהם תוצר של אורח החיים ההלכתי הקפדני. הסוציולוג ברוך קימרלינג עומד על אופייה של החברה החרדית במדינת ישראל. לדבריו, החברה האורתודוקסית היא תוצר של החברה המודרנית המערבית והתגבשה בתגובה ל"תהליכי החילון, ההשכלה, המודרניזציה, הרפורמה, הלאומיות והאמנציפציה הסוציו-פוליטית שהתרחשו בקרב יהודים למן המאה השמונה עשרה במזרח אירופה ובמרכז". אורח החיים האורתודוקסי מתקיים בכל קהילה ומונהג על ידי מנהגיה הרוחני, ה"רב". בנוסף, לקהילה ישנה אפשרות לפנות לגורמים תורניים על-קהילתיים, ולהתייעץ איתם בשעת הצורך. החברה האורתודוקסית בישראל מתנהלת במרחב הסגור של המשפחה, השכונה והישוב הקטן. הקהילות השונות אינן שותפות לנשיאה בנטל השמירה על ביטחון המדינה, (עד לפסיקת בג"צ בשנת 2000) ומתנגדות לעניינים חברתיים רבים מתוך מטרה להשפיע על עיצוב זהותו של הקולקטיב הישראלי: התערבות בענייני כשרות, התנגדות לחפירות ארכיאולוגיות, התנגדות לתכני פרסום במרחב הציבורי ולהפעלת עסקים בימי שבת. ראו: ברוך קימרלינג, **מהגרים, מתיישבים, ילידים**, עלמא, עם עובד, תל-אביב, 2004, עמ' 237-256.
- ¹⁷ יוכבד רייזמן, **ציפור ישנה**, עמ' 7.
- ¹⁸ הנרי ברגסון, **הצחוק**, עמ' 40.
- ¹⁹ רייזמן, **ציפור ישנה**, עמ' 119.
- ²⁰ הוראת המלה 'צמח' המשמשת לתיאור תפקוד מינימלי של אדם המוגבל בהפגנת יכולתו הקוגניטיבית, מדגישה את הניגוד שבין חיי אדם, המתבססים על גוף ונפש, חומר ורוח, זאת בעוד שחיי צמח מתבססים על בסיס חומרי.

- ²¹ הפרת נישואים הוא מעשה בלתי נסלח בחברה החרדית עד כי שנים לאחר המקרה, מציעה אחותו של יוחנן החתן שברח, שניתקה קשר עם שמפחתה והפכה עורכת-דין חילונית, לאסתי, אחותה למחצה של פייגי, לתבוע את אחיה על "הפרת נישואין...מכיוון שנגרם לאחותך נזק בלתי הפיך". **ציפור ישנה**, עמ' 150.
- ²² שם, עמ' 45.
- ²³ שם, שם.
- ²⁴ סובר, **בדרכו של האדם הצוחק**, כרמל והמכללה האקדמית אשקלון, 2009, עמ' 79.
- ²⁵ שם, "הומור-צורך בסיסי של האדם", 7-24, עמ' 8.
- ²⁶ סובר, **בדרכו של האדם הצוחק**, עמ' 72.
- ²⁷ רייזמן, **ציפור ישנה**, עמ' 7.
- ²⁸ שם, עמ' 95.
- ²⁹ מעשה שפייגי חוזרת עליו כאוטומט כמבוגרת וחורץ את גורלה של אמה: בהיותה בגיל שלוש ושמונה פייגי מתעוררת לבד בביתה ומכינה לעצמה שיקוי המכיל עשרות כדורי 'נומבון' (כדורי שינה), שאותו תלגום לאחר שתלבש את שמלת כלולותיה. ממנו לוגמת אמה הצמאה, המגיעה לבית במפתיע.
- ³⁰ אריה סובר, **בדרכו של האדם הצוחק**, עמ' 72.
- ³¹ יוכבד רייזמן, **ציפור ישנה**, עמ' 44.
- ³² שם, עמ' 48.
- ³³ שם, עמ' 44.
- ³⁴ שם, עמ' 70.
- ³⁵ ועל כך מיטיב נאמר בסלנג "חיה בסרט". פייגי היא השחקנית הראשית, התפאורנית וגם הבמאית.
- ³⁶ שם, עמ' 23.
- ³⁷ ברגסון, **הצחוק**, עמ' 62-63.
- ³⁸ במאמרי "בין הצעקה לרומנייה-הומור בשירות הסאטירה" דנתי בזיקות שבין ההומור לדרכי הסאטירה השונות ראו, **מראה 5**, 2010, עמ' 101-106.
- ³⁹ ברנהולץ, **עיצובים סאטיריים כפונקציה של תמורות בתפיסת ערכים בסיפורת הישראלית**, כרך א', עמ', 73.
- ⁴⁰ ראו בהערה 2 לעיל את פירוט הפרקים. אלו שכותרותיהם "פייגי" מסופרים בגוף ראשון ואילו יתר הפרקים מסופרים בגוף שלישי נסתר.
- ⁴¹ רייזמן, **ציפור ישנה**, עמ' 22-23.
- ⁴² שם, עמ' 47.
- ⁴³ נובמן הוא כדור שינה וראו עוד <http://www.eitanrd.org.il/?p=1462>.
- ⁴⁴ בסיטואציה זו, שבו נקטע רצף ההומור, והקדרות מציפה את הסיטואציה ומזמינה קריאה חדשה של הנרטיב, מבצבץ בכל זאת עניין שהטריד את אמה של פייגי, ומותה הלא צפוי חושף אמת שלא נודעה עד כה בבירור: מסתבר כי ילדיה מנישואיו הראשונים של בעלה, אחיה למחצה של פייגי, אהבו אותה כאם ומבכים אותה מרה. אלא שמרים איננה עוד בין החיים כדי לדעת זאת.
- ⁴⁵ על מהות הקול בספרות ראו למשל אצל המשפטנית וחוקרת הפמיניזם ליאורה בילסקי הרואה בקול אפשרות להבעה של קבוצות אשר קולותיהן הושקו או נעדרו מתחום הכתיבה והמחקר. "שתיקה מוצגת בכתיבה זו כסימן של חולשה והיעדר כוח, ולכן מתן קול והקשבה לקולות חדשים מוצגת כפעולה עם משמעות פוליטית של העצמת נשים. (empowerment)". ליאורה בילסקי, "אלימות האלם, חיפוש הקול בבית המשפט", **הקול והמבט**, עורכות: ורד לב כנען ומיכל גרובר פרידלנדר, רסלינג, תל-אביב, תשס"ב, 58-108, עמ' 63.
- חוקרת הספרות לילי רתוק טוענת כי "הקול הנשי בספרות העברית לא רצה לתפוס את מקום הביטוי הגברי אלא להיתוסף אליו תוך הצטנעות מודגשת". רתוק מביאה מדבריה של הסופרת עמליה כהנא-כרמון ומציינת כי מקורה של הצטנעות זו באה משום שהאישה "לא הייתה יכולה למלא תפקיד שליח-הציבור בבית-הכנסת; לה הזקצה התחום הפרטי, בעוד שגברים מילאו את כל התפקידים הציבוריים". לילי רתוק, **הקול האחר, סיפורת נשים עברית**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1994, תשנ"ד, עמ' 264.
- ⁴⁶ ראו פרק עשרים ושלושה "אליהו", 209-218. התייחסות לפרק זה ראו להלן בסעיף "העמדת פנים והסתרה כמייצרים סיטואציות של הומור ואירוניה".
- ⁴⁷ ראו למשל **ציפור ישנה**, עמ' 103-104 וגם 197.
- ⁴⁸ אסתי הבת הבכורה, מנוחה, אליה וגבריאל הם ילדיה של בעלה של מרים. פייגי היא בתם היחידה המשותפת. ראו, רייזמן, **ציפור ישנה**, עמ' 22.
- ⁴⁹ שם, עמ' 23.
- ⁵⁰ שם, עמ' 34-35.
- ⁵¹ על עולמן של הנשים החרדיות בחברה זו ראו למשל אצל תמר אלמור, **משכילות ובורות**, ספרית זהות, עם עובד/ירחון נעמ"ת, תל-אביב, 1992, בייחוד עמ' 22-83. על הכללים הנוקשים והמפלים בנושא זיווגים בחברה החרדית בימינו ראו אריאלה שטרנבך, "בשידור חוקר", **ידיעות אחרונות**, 7 ימים, גליון 2698, 9 בספטמבר, 2015, עמ' 34-37. לטענת שטרנבך זיווג יכול להיפסל בגין הפרת כללי השידוך, על רקע פיגור של אחד האחים במשפחה, מוצא מזרחי, הורים גרושים, בעלי תשובה ועוד.
- ⁵² רייזמן, **ציפור ישנה**, עמ' 64.
- ⁵³ שם, עמ' 41.

- ⁵⁴ שם, עמ' 203.
- ⁵⁵ שם, עמ' 72.
- ⁵⁶ שם, עמ' 47-48.
- ⁵⁷ אין ספק שצמד המילים "חשיבה אוטומטית" כשלעצמו, מהווה אוקסימורון ומציג סתירה.
- ⁵⁸ על העיקרון של האוטומטיזם והמכניות ראו ברגסון, ע' 33, ועל עיקרון ההישנות הקומית של מימרות ראו עמ' 50.
- ⁵⁹ רייזמן, **ציפור ישנה**, עמ' 42.
- ⁶⁰ הסעיף הבא יעסוק בהומור בחברה החרדית.
- ⁶¹ רייזמן, שם, עמ' 220.
- ⁶² סובר, **בדרונו של האדם הצוחק**, עמ' 79.
- ⁶³ להלן סדר הפרקים וכותרותיהם: פרק ראשון - פייגי, שני- דוקטור קולט, שלישי- פייגי, רביעי-מנוחה, חמישי- פייגי, שישי-גבריאל, שביעי-פייגי, שמיני-מרים וקלרי, תשיעי-פייגי, עשירי-קולט, אחד-עשר-פייגי, שנים-עשר-מלה הכט, שלושה עשר-פייגי, ארבעה עשר-ליליה, חמישה עשר-פייגי, שישה-עשר-אסתי, שבעה-עשר-פייגי שמונה-עשר-נעמי הכט, תשעה-עשר-פייגי, עשרים-מרים, עשרים ואחד-פייגי, עשרים ושניים-פייגי, עשרים ושלושה-אליהן, עשרים וארבעה-פייגי, עשרים וחמישה-מלה הכט, עשרים ושישה-כולם.
- ⁶⁴ בהמשך ניתן דעתנו לשאלה האם המספר הכל-יודע הוא בבואה של הגיבורה. ראו להלן בסעיף "אפיונים הומוריסטיים בעולמה של פייגי".
- ⁶⁵ רייזמן, **ציפור ישנה**, עמ' 141. מאכלים רבים המוכרים מן המטבח היהודי האשכנזי משמשים כתפאורה קולינרית ליצירת האווירה האוטנטית במרחב החרדי-אשכנזי: "אמא מביאה מהמטבח שתי קופסאות פלסטיק...באחת דגים ממולאים ובאחרת פלפלים ממולאים..." מאכלים אלו מופיעים בספר הבישול **המטבח היהודי של שמוליק כהן**, מודן, 1993. לעניין הלשון היידישית המשמשת בפי הדמויות ראו למשל עמ' 142, "שלומפריט, טאטא, מים אחרונים וואסער" וגם עמ' 40: "שמינה...קארטופאלע." העניין הלשוני המעורב, עברית ויידיש, גם הוא תורם לאווירת ההומור, כאשר הדמויות משבצות מילים ביידיש כדי להיטיב לתאר ולנסח בתרבות הישראלית, ובכלל, היידיש נודעת כשפה עסיסית, מבחינה מצלולית, הן לדובריה והן לאוזניו של מי שאינו דובר אותה.
- ⁶⁶ ראו למשל, שידוכו של אליהו, אחיה למחצה של פייגי, שם, עמ' 142-143 וראו גם מעשה הסחיטה של אליהו את יוחנן, החתן המיועד, עמ' 216-218.
- ⁶⁷ ראו <https://sites.google.com/site/humanisticsite/maslow/pyramid>
- ⁶⁸ רייזמן, **ציפור ישנה**, עמ' 51.
- ⁶⁹ שם, עמ' 29.
- ⁷⁰ שם, עמ' 32.
- ⁷¹ שם, עמ' 34.
- ⁷² מלכה פוני מגדירה את הפאתוס כ"מבע לשוני של רגשות מועצמים, בעיקר רגשות צער וסבל. מצב פתטי הוא מצב מעורר רחמים." מלכה פוני, **הסיפור הקצר, פרקי לימוד**, עמ' 55.
- ⁷³ "הפאתוס הוא אחד מכלי העיצוב של הקומדיה השחורה..." הקומדיה השחורה בדרך-כלל אינה מביאה עניינים לידי סיומם. היא חסרת ערכים ומציגה אנשים, שהם יותר אוטומטיים מאשר בני אדם, הנדחפים ופועלים על-פי רצונותיהם ותאוותיהם...אחד מכלייה של הקומדיה השחורה הוא הפאתוס. זוהי התמוטטות פתאומית של ציפיה גבוהה, נפילה מן הנעלה והגבוה אל המצחיק והמגוחך". ברנהולץ, **עיצובים סאטיריים כפונקציה של תמורות בתיפוסות ערכים בסיפורת הישראלית**, כרך א', עמ' 72.
- ⁷⁴ שם, עמ' 219. הערה זו היא הומוריסטית כשלעצמה ויש בה משחק לשוני המתבסס על המטפורה "צדיק נסתר" מהכוון לצניעותו ולמעשיו הכנים הנעשים בסתר. כנראה שהביטוי "צדיק גלוי" מרמז לתופעה חברתית-כלכלית של ריבוי אנשים העוסקים לפרנסתם במתן יעוץ על סמך תורת הנסתר.
- ⁷⁵ שם, עמ' 61.
- ⁷⁶ לעניין תפלותם של מיני אמונות ראו למשל עמדתו של הרב יובל שרלו (שהאירוניה גלויה בה): "הרוצה להתעשר - ישלח כותל פאקס, הרוצה לנצח בבחירות - יחלק קמיעות, הרוצה להחליף מנהיג פוליטי - ינקוט בפולסא דנורא, הרוצה להינצל מתאונות דרכים - ישים ספרי קדש באוטו, הרוצה לוודא כי בת זוגו מתאימה לו - ילך לבקי בחכמת הפרצוף... וכו' וכו'. אוסף מעורב של מעשים שמעט אמת והרבה שקר משמשים בהם בעירבוביא, וכולם קשורים אל משהו המחייב את האדם להתכחש לעצמו ולהתמכר אל הזר והמוזר, אל המנוגד לחיים." "יובל שרלו, "תורה תורה חגרי שק", <http://www.tora.co.il/shiurim/yuval/kmeot.doc>
- ⁷⁷ רפאל ניר, "הפנים הנסתרות של האירוניה", **מראה**, 5, 2010, עמ' 25.
- ⁷⁸ שם, עמ' 30.
- ⁷⁹ רייזמן, **ציפור ישנה**, עמ' 49-56.
- ⁸⁰ שם, עמ' 21.
- ⁸¹ שם, עמ' 18.
- ⁸² שם, עמ' 20.
- ⁸³ שם, עמ' 108.
- ⁸⁴ שם, עמ' 109.

⁸⁵ שם, שם.

⁸⁶ ראו לעיל הערה מס' 12.

⁸⁷ ואולי נתפס כך גם בחברה שאיננה חרדית משום רגש הבושה והלבנת הפנים לכלה שלא עוללה כל רע, הוא רגש כה מובן ואנושי.